

УДК 94(477) «1919/1922»:261.7

В.П. Овчаренко

УЧАСТЬ НКВС У ПРОВЕДЕННІ РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1919-1922 РОКАХ

Стаття присвячена вивченню проблеми участі органів Народного комісаріату внутрішніх справ в проведенні радянської державної релігійної політики в Україні в 1919-1922 роках. Автор розглядає роль НКВС в процесі формування та діяльності органів державної влади у справах релігії. Виявлені причини, що сприяли офіційному закріпленню проведення державної релігійної політики НКВС у 1922 році.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ, державно-церковні стосунки, ліквідаційна комісія, ліквідаційний відділ з відокремлення церкви від держави.

Стаття посвящена изучению проблемы участия органов Народного комиссариата внутренних дел в проведении советской государственной религиозной политики в Украине в 1919-1922 годах. Автор рассматривает роль НКВД в процессе формирования и деятельности органов государственной власти по делам религий. Выявлены причины, способствующие официальному закреплению ведения государственной религиозной политики НКВД в 1922 году.

Ключевые слова: Народный комиссариат внутренних дел, государственно-церковные отношения, ликвидационная комиссия, ликвидационный отдел по отделению церкви от государства.

The article studies the problem of participation of the People's Commissariat for Internal Affairs in carrying out the Soviet religious policy in Ukraine in 1919-1922 years. The author examines the role of the PCIA in the formation and activities of state authorities for religious affairs. The reasons which contribute to institutionalizing of state religious policy of the PCIA in 1922 are deduced.

Key words: People's Commissariat for Internal Affairs, state-church relations, liquidation committee, the liquidating department of the separation of church and state.

Постановка⁵проблеми. Процес розбудови радянської державності в Україні мав свої особливості, пов'язані з широким застосуванням репресивно-каральних органів для утвердження більшовицького режиму влади в республіці. Безумовно, в сфері діяльності НКВС опинився і такий важливий напрямок, як участь у розбудові радянської моделі державно-церковних відносин, хоча офіційно цей напрямок закріплюється за Наркоматом лише 6 вересня 1922 року.

Аналіз актуальних досліджень. Безпрецедентність діяльності релігійних організацій в умовах розбудови комуністичного суспільства, зникнення ідеологічного чинника при проведенні історико-релігієзнавчих досліджень та доступність комплексу джерел, насамперед архівних, надали можливість достатньо широкому загалу науковців зосередити свої зусилля на дослідженні проблем державно-релігійних стосунків у початковий період утвердження радянської влади в республіці. Але більшість з них зосереджені на дослідженні історії певних конфесій чи діяльності вже усталених державних структур з проведення радянської релігійної політики. Окремі аспекти обраної нами теми розглянуті в дослідженнях В.О. Пашенка,

В.І. Силантьєва, А.М. Киридон, Г.М. Лаврик, О.М. Ігнатуші, О.П. Тригуба та інших. Найбільш дотичними виступають дисертаційні дослідження та монографії Г.М. Лаврик, О.Д. Форостюка та О.І. Олійника. Критично проаналізувавши наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що не знайшли достатнього наукового опрацювання.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та наявним станом її дослідження. Автор намагається визначити як загальне, так і особливе при впровадженні радянської моделі державно-релігійних стосунків в республіці і показати роль НКВС та його структурних підрозділів у цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. З самого початку утвердження радянської державності в республіці домінуюче значення відводиться органам внутрішніх справ. Як відзначає дослідник О.І. Олійник, будівництво радянських органів на території України здійснювалося під загальним керівництвом Народного секретарства внутрішніх справ (попередника НКВС), яке, опираючись на правове поле Радянської Росії, мало налагодити процес створення та діяльності апаратів Рад та їх виконавчих комітетів [1, с. 36]. Місцевими органами НКВС стають відділи управління виконкомів Рад, на які покладається

вся адміністративно-управлінська діяльність на певній території. Практично одночасно з цим формується Всеукраїнська надзвичайна комісія як складова структури НКВС, що відіграла значну роль в радянській державній релігійній політиці.

Зазначимо, що впровадження радянської державності та пов'язані з цим системи державно-релігійних стосунків в Україні мали свої особливості. Часове відтермінування проведення основних заходів радянзації України дозволило більшовицькому режиму більш виважено підходити до розв'язання чутливого для суспільства процесу відокремлення церкви від держави. Тому, як справедливо відзначають відомі українські релігієзнавці Б.І. Андрусишин і В.Д. Бондаренко, загалом перша хвиля антирелігійної боротьби, що характеризувалася в Росії жорстокістю і кровопролиттям, Україну оминула, оскільки більшовики тут почали активно реалізовувати свою політику по відношенню до релігії, церкви і віруючих уже в період НЕПу [2, с. 277-278].

Після прийняття 19 січня 1919 року Декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» участь НКВС в реалізації його положень передбачалась через представництво у «Комісії з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ», що створювалась при Наркомсоцзабезі згідно Декрету РНК УСРР від 17 травня 1919 року «Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання народного комісаріату соціального забезпечення» [3, с. 212-213].

Утримуватись від нагнітання антирелігійної істерії пропонував 6 травня 1919 року голова ВУНК Лаціє в циркулярному листі всім надзвичайним комісіям з боротьби з контрреволюцією в Україні: «Поставити нашу роботу одними силами спіробітників надзвичайних комісій, без підтримки широких мас неможливо... Дуже часто ми мало рахуємось з релігійними почуттями обивателя, мечом їх не приборкати. Для цього потрібна довга просвітницька робота і предметний урок. Релігію потрібно залишити приватною справою громадянина і утримуватись давати привід відчувати приниження нашим відношенням як установи до їх особистого життя.» [4, с. 70].

Вперше комплексно питання участі НКВС у державно-релігійних стосунках було поставлено на першій Всеукраїнській нараді голів і завідувачів відділами управління губернських і повітових виконавчих комітетів 19 травня 1920 року. На ньому в якості завідувача Центрозагсом

НКВС взяв участь І.В. Сухоплюєв. Фактично розгляд проблеми розпочався з питання, поставленого завідувачем відділом управління Вовчанського повітвиконкому Стрелкова про визначення відповідального органу щодо видачі дозволів на проведення релігійних процесій, оскільки на цю роль претендували повітовий відділ ЗАГСу і відділ управління. Відповідь наркома внутрішніх справ Антонова була однозначною — «лише відділ управління» [5, с. 24]. Водночас надійшла пропозиція і від виконуючого обов'язки комунального відділу НКВС Л. Куропатенка, що у зв'язку з крайньою житловою кризою НКВС повинен домовитись з іншими відомствами і провести заходи з відбирання на місцях всіх приміщень монастирів для переведення в них із міст богоділень, інвалідних будинків, притулків і, у зв'язку з проведенням в життя єдиної трудової школи, і частини шкіл [5, с. 37]. Проте пропозиція не знайшла підтримки і не розглядалась.

На наш погляд, є необхідним поправити деяких істориків-релігієзнавців щодо ініціативи І.В. Сухоплюєва про створення органу влади для проведення відокремлення церкви від держави, котра начебто була озвучена саме на цій нараді. В стенограмі це не зафіксовано. Дослівно: «На питання про відокремлення церкви від держави в Україні тов. Сухоплюєв повідомив, що в Україні немає відділу з відокремлення церкви від держави, ні в Нарком'юсті, ні в Наркомнутрісправ, між тим як в Нарком'юсті РСФРР існує особливий Ліквідаційний відділ. В 1920 році з цього питання в Україні нічого не було прийнято, а в 1919 році було лише розіслано циркуляр Наркомсоцзабезпечення у відділи соціального забезпечення про відбирання у монастирів і духівництва всіх культів приміщень і закладів, що підлягали передачі у відділ соціального забезпечення на загальнодержавні потреби» [5, с. 40-41].

Проте прийняті резолюції і положення наради включали органи НКВС в проведення релігійної політики. Зокрема, проведення в життя Декрету з відокремлення церкви від держави в частині адміністративних розпоряджень і заходів покладалось на загальні підвідділи виконкомів [5, с. 48]. Розроблена інструкція про Комітети незаможних селян, що розглядалися як органи політичної влади на селі, передбачала, що в них не мають права вступати священники, ксьондзи, пастори, раввіни і взагалі духовні особи всіх церков і релігійних культів [5, с. 66].

Постановою РНК УСРР від 3 серпня 1920 року «Про узгодження законодавчої практики УСРР і РСФРР з питання відокремлення церкви від держави» проведення в життя Декрету з

відокремлення церкви від держави покладалось на Наркомат юстиції та його органи. Проте, за Постановою, ліквідація майна церковних та релігійних громад покладалась на виконкоми, що фактично були підзвітні НКВС. Більш того, затверджена 10 листопада 1920 року Інструкція Народного комісаріату юстиції про застосування законоположень з відокремлення церкви від держави і школи від церкви носила міжвідомчий характер, підписувалась Наркомом НКВС Антоновим і передбачала, що у практичній діяльності місцеві органи НКЮ й НКВС діють узгоджено [6, с. 10-11].

Розпочата навесні 1921 року місцевими органами юстиції компанія з проведення практичних заходів з відокремлення церкви від держави відводила представникам місцевих структур НКВС лише допоміжну роль технічних виконавців рішень ліквідаційних комісій. Зокрема, створена однією з перших в республіці Харківська губернська ліквідаційна комісія під керівництвом члена Рад Нарсуду М.В. Крутова не мала у своєму складі представників НКВС, але і самостійно майже не контактувала з релігійними організаціями, а покладалась в практичній діяльності на органи міліції.

Через письмові звернення до начальника харківської міської міліції на початку квітня 1921 року вирішувались питання відбирання розписок у настоятелів церков, молитовних будинків, синагог про заборону викладання релігійних віровчень в державних, громадських і приватних державних закладах [7, арк. 38]. Збирались відомості про майно, не призначене спеціально для богослужбової мети [7, арк. 45]. Міліцію зобов'язували слідкувати за знищенням написів на стінах, дошках та іншому з метою увіковічнення пам'яті осіб, що належали до колишнього царського дому [7, арк. 68]. За виключенням православних парафій, міліція також займалась вилученням печаток, штампів та бланків релігійних громад [7, арк. 69, 70, 70а].

З самого початку діяльність міліції почала суперечити ще стриманій та обережній позиції губернської ліквідаційної комісії. 25 квітня 1921 року голова комісії Крутов та секретар Стефанович звертаються до начальника міської міліції з письмовою заявою із засудженням дій його підлеглих. Зокрема, вказувалось, що при виконанні доручень ввірені йому чини міліції не обмежуються оголошенням того чи іншого розпорядження комісії, але і інколи від себе скорочують надані для виконання певних дій терміни, роблять заяви настоятелям громад не відповідних декрету та інструкції і виконують самі доручення в неналежний час (наприклад під час богослужінь).

Зважаючи, що робота з відокремлення церкви від держави повинна бути проведена дуже обережно, не зачіпаючи релігійних почуттів віруючих, висловлювалось прохання пояснити підлеглим, що вони лише виконують доручення і від себе нічого не вносять, а також виконують доручення в більш прийнятний час, але не під час богослужіння [7, арк.109].

Прийняття офіційного рішення про утворення ліквідаційного відділу звідокремлення церкви від держави в УСРР оформлене наказом наркомату юстиції № 101 від 1 червня 1921 р. та вибір кандидатури завідуючого – фахового правника більшовика І. Сухоплюєва [8, арк. 8] суттєво змінювало напрям релігійної політики не лише через її централізацію, але і робило її більш жорсткою та нетерпимою до релігій. До призначення на завідування І. Сухоплюєв керував ЦентрОРАГСом НКВС республіки, а після – поєднував ці дві посади [9, арк. 207]. На нашу думку, у такий спосіб в Україні було забезпечено компроміс між відомчими інтересами НКЮ та НКВС із ВУНК.

Рішенням Наркому юстиції С. Буздаліна, з мотивацією необхідності прискорення процесу відокремлення церкви від держави з 18 серпня 1921 р. вирішення всіх питань, пов'язаних з державно-церковними відносинами, перекладалось на спеціально створювані міжвідомчі ліквідаційні комісії (ліквідкоми). Апарат ліквідаційних столів не розпускався, а мав виконувати розпорядження та рішення ліквідкомів. Головою ліквідкому призначався член колегії відповідного відділу юстиції, але ця посада носила номінальний характер. Членами комісії ставали представники місцевих органів НКВС та ВУНК. Офіційні обов'язки представника ВУНК – боротьба на місцях з релігійними злочинами – не співпадали з його реальними повноваженнями. Згідно таємних директив саме представники ВУНК, члени ліквідкомів визначали характер роботи комісії та зміст прийнятих рішень [10, арк. 7; 7, арк. 209].

Враховуючи переважно аграрний характер республіки, зосередження населення, а відтак і релігійних організацій в сільській місцевості, важливе значення НКВС надав підконтрольним йому органам політичної влади на селі – комітетам незаможних селян. Напрямки і тон їх діяльності задавав центральний відділ комнезамів при НКВС. 15 вересня 1921 р. за підписами Наркома НКВС С. Власенка та завідуючого вказаним відділом О. Макара губернським відділам управління було направлено спеціального таємного листа, в якому конкретизувався зміст цієї роботи. Комнезамам пропонувалось використати всі методи бороть-

би з «чорносотенним духівництвом», котре як було відзначено, «старається всіма божими та диявольськими молитвами замаскувати себе в червоний колір» [11, арк. 21].

Особливе занепокоєння викликали факти втручання комнезамів у розв'язання внутрішньо-церковних проблем, пов'язаних зі становленням Української автокефальної православної церкви. Це стосувалося рішення Київського повітового з'їзду представників комнезамів, прийнятого на засіданні 30 серпня 1920 р. про перехід богослужінь у церквах повіту на українську мову, та підтримка цієї ініціативи й організаційна допомога в Бердичівському повіті в травні 1921 р. [6, с. 14-16]. При розгляді цих проблем у відділі комнезамів НКВС 10 вересня 1921 р. такі факти класифікувались як зловживання політичною владою, проте чітко вказувалось, що втручатись у цю справу відділ змушений з ініціативи ліквідаційного відділу НКЮ [6, с. 14-15].

Проблеми із розбудовою місцевих органів по відокремленню церкви від держави, особливо їх повітової ланки, де мала зосередитись уся робота, спонукає ліквідаційний відділ НКЮ до більш активної співпраці з органами НКВС. І. Сухоплюєв бере активну участь у роботі з'їзду завідуючих губернськими відділами управління та начальників міліції, що проходив у Харкові 20 жовтня 1921 р. За результатами його виступів були прийняті резолюції, котрі ставили перед місцевими органами НКВС конкретні завдання в галузі ліквідації церковної метрифікації та налагодження обліку майна і приміщень релігійних організацій [6, с. 29-30].

Примусове вилучення церковних цінностей і інспірований на цій основі – розкол єдиної РПЦ приводять до виділення з неї ряду підконтрольних і лояльно налаштованих до Радянської влади релігійних угруповань. Їх об'єднуючою платформою було обновленство. Його поширення в Україні навесні і влітку 1922 року, а також наявність в республіці УАПЦ, до якої теж відношення влади було неоднозначним, вимагало створення як правового механізму, так і реорганізацію державного управління справами релігій які б забезпечували легальне існування та діяльність лише бажаних існуючому політичному режимові релігійних організацій.

Така постановка питання передбачала собою і проведення спеціальних таємних операцій щодо релігійних угруповань, що передбачало зосередження всієї «церковної справи» в одному відомстві. Альтернативи не було. Такі можливості мав тільки один орган влади – НКВС та Державно-політичне управління, яке входило до його складу. Як згодом констатував заступник наркома НКВС М. Черлунчакевич, НКВС яв-

ляється практично єдиним органом, котрий має підвідомчий йому по вертикалі апарат, аж до Райвиконкомів, в особі члена останнього, що видав адміністративною роботою і навіть до сільради, в якому Голова теж виконував адміністративні функції. І, нарешті, за словами М. Черлунчакевича, існував повсемірно викликаний самим життям Інститут сільських виконавців (десятників, караульних), через сільради та Райвиконкоми підвідомчих НКВС [12, с. 5-6]. Згідно положення про сільських виконавців, вони повинні були доповідати начальству про все підозріле [13].

На нараді завідуючих губернськими відділами юстиції, що проходила в Харкові 11-14 червня 1922 року, в процесі розгляду питання «Про скасування Губернських відділів юстиції» вирішувалась доля відділу по відокремленню церкви від держави НКЮ УСРР. Принципово було вирішено, що відділ передається в структуру НКВС [14, с. 165]. Постановою ВУЦВКу від 6 вересня 1922 року були ліквідовані представництва НКЮ на місцях – Губ'юсти та повітові відділи юстиції й прийнята спеціальна постанова, за якою відділ НКЮ з відокремлення церкви від держави та його місцеві органи з усіма повноваженнями передавались у відомство НКВС [15, арк. 19]. Відділ з відокремлення церкви від держави стає самостійним підрозділом НКВС і не входить ні в яке управління.

В Україні згодом ліквідаційні комісії змінили свою назву на «міжвідомчі» на основі циркуляру НКВС № 246, але їх склад не змінювався. Цим циркуляром регламентувалась вертикаль влади по відокремленню церкви від держави: в повіті створювалась комісія, аналогічна губернській й виділявся спеціально для ведення цієї роботи секретар, який не повинен був виконувати інших функцій. У волостях робота з відокремлення церкви від держави покладалась на волвиконком або сільраду, інструментувати й ревізувати яку зобов'язувався повітовий відділ управління [15, арк. 190].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, правлячий більшовицький режим в Україні при формуванні органів державної влади по веденню релігійної політики спочатку опирався на вже існуючий досвід Радянської Росії. Внутрішня розбудова органів державної влади по веденню релігійної політики як в центрі, так і на місцях з самого початку носила системний характер. Це пояснює і діяльність губернських та повітових ліквідаційних комісій, що практично з самого початку носили назву міжвідомчі і включали в себе представників НКВС та ВУНК-ДПУ при визна-

чальній ролі останніх. Утвердження тоталітарних методів у релігійній політиці режиму приводить до структурних змін – відділ по відокремленню церкви від держави у вересні 1922 року перепідпорядковується НКВС. Це було єдине відомство, що могло разом із вхожим в його структуру ДПУ охопити контролем все українське суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917-1941 рр.): структура, функції, діяльність: Дис... канд. юрид. наук 12.00.01/ О.І. Олійник. Х.: Університет внутрішніх справ, 2000.— 205 арк.
2. Андрусишин Б.І., Бондаренко В.Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Б.І. Андрусишин, В.Д.Бондаренко. — К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011.— 387 с.
3. Про релігію і атеїзм. Збірник документів і матеріалів / Упоряд., вступ. Стаття і примітки. Б. Лобовика та Р.Приходька. — К.: Політвидав України, 1973,—264 с.
4. На защите революции: из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. Сборник документов и материалов. — К.: Политиздат Украины, 1971.— 394 с.
5. Протоколы первого Всеукраинского совещания председателей и заведующих отделами управления губернских и уездных исполнительных комитетов 19 мая 1920 г. — Х.: Издание Народного комисариата внутренних дел, 1920.— 100 с.
6. Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений ликвидационного отдела НКЮ. — Х., 1921. — Вып. 4. — 74 с.
7. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 514б. Переписка о проведении в жизнь Декрета об отделении церкви от государства. 1921 г.
8. ЦДАВО України. — Ф. 8. Народний комісаріат юстиції УСРР— Оп. 1. — Спр. 817. Постановления, циркуляры ВУЦИК, Совнаркома УССР, наркомюста УССР и материалы к ним. Т. 1. 29.04-15.10.1921 г.
9. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1216. Документы о работе ликвидационного отдела НКЮ (протоколы, докладные записки, переписка). 3.01-26.11.1922 г.
10. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 514а. Переписка о проведении в жизнь Декрета об отделении церкви от государства. 1921 г.
11. ДАХО. — Ф. Р-203. Харківський губернський виконавчий комітет — Оп. 1. — Спр. 485. Циркуляры, распоряжения, инструкции губисполкома о деятельности комитетов неземельных селян. 1921 г.
12. Черлюнчакевич Н. К реорганизации НКВД / Н.Черлюнчакевич //Бюллетень НКВД — 1924. № 3-4. - С. 5-6.
13. О сельских исполнителях //Бюллетень НКВД — 1924 — № 9-10. — С. 42
14. Совещание заведующих губернских отделов юстиции 11-14 июня 1922 г //Вестник советской юстиции на Украине. — 1922. — № 5-7. — С. 147-172
15. ЦДАВО України. — Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР— Оп. 1. — Спр. 1085. Матеріали отдела по отделению церкви от государства. 2.05.1922 г.- 29.12.1922 г.